

«غنیة الکاتب و منیة الطالب» و «رسوم الرسائل و نجوم الفضائل»

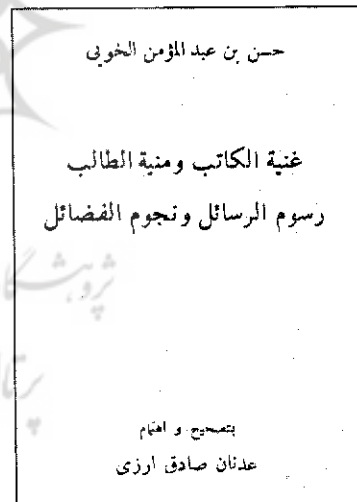
دو رساله در فن کتابت از عهد سلجوقی

● مجتبی خلیفه

قونیه و بندر الانیه یا علائیه هویدا است. سلجوقیان روم روابط تجاری پررونق و مستحکمی با دولت شهرهای ایتالیا (ونیز، جنوا، فلورانس و...) برقرار کردند، امری که رونق روزافزون قلمرو آن‌ها را در پی داشت. سلجوقیان روم برای اداره حکومت دستگاه دیوانسالاری عریض و طویلی داشتند که یکی از ویژگی‌های آن کاربرد زبان فارسی بود. دیوانسالاری سلجوقیان آناتولی ایرانی بود و زبان فارسی، هم برای نگارش منشآت و نامه‌های دیوانی و هم تدوین اغلب کتب تاریخی، ادبی و صوفیانه آن عهد به کار می‌رفت. توجه به زبان فارسی و فرهنگ ایرانی در دربار ترکان سلجوقی روم به حدی بود که اغلب سلاطین این سلسله اسامی و القابی کاملاً ایرانی چون کیخسرو، کیکاوس و کیکاووس و کیکاووس داشته‌اند.

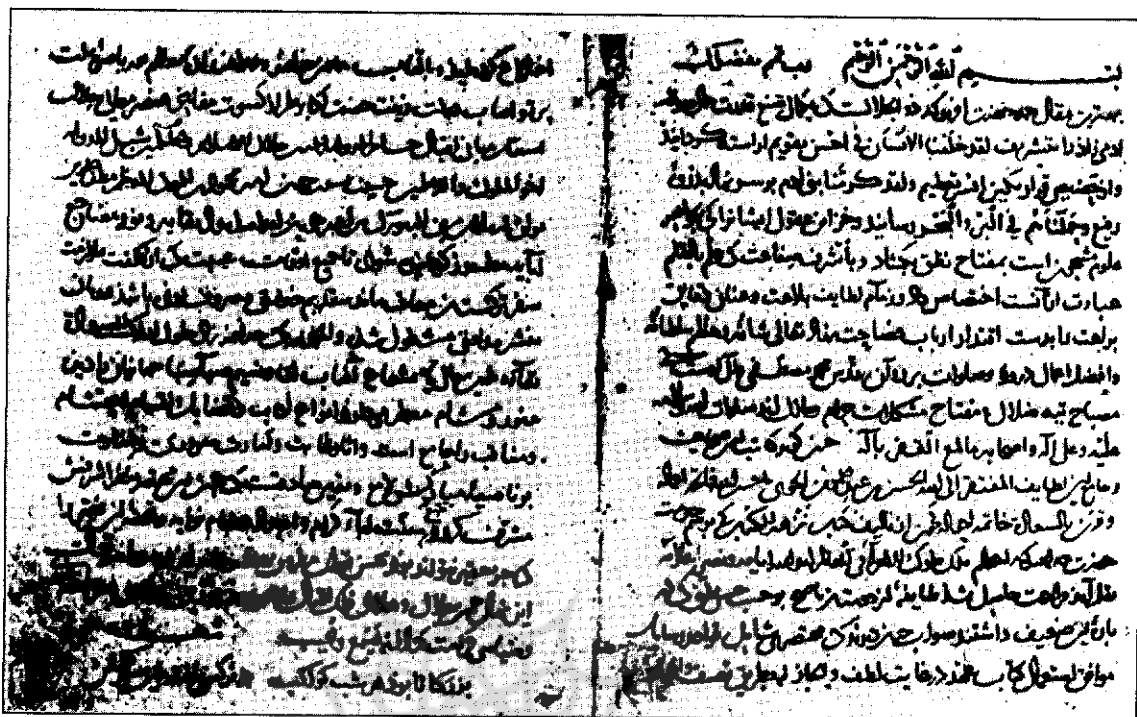
از دوره سلجوقیان روم منشآت زیادی به فارسی باقی مانده که اغلب به صورت نسخ خطی در کتابخانه‌های مختلف ترکیه موجود می‌باشند. برخی از این منشآت در سال ۱۹۵۸ م. توسط ترک‌شناس و سلجوقی‌پژوه مشهور، زنده یاد عثمان توران، در مجموعه ارزشمندی با عنوان وثائق رسمیه راجع به سلجوقیان ترکیه منتشر گردید.

علاوه بر این منشآت، از سوی دبیران و منشیان خبره دربار سلجوقیان روم آثاری در ارتباط با فن دبیری و رسوم منشیانه به نگارش درآمده که برخی از آن‌ها چون دستور دبیری نوشته محمدبن عبدالخالق میهنی در ارتباط با آداب و مقدمات صنعت دبیری و ویژگی‌های آن از اهمیت زیادی برخوردار است.^۲ یکی از منشیان ایرانی که در اواخر دوره سلجوقیان روم و در زمان

- غنیة الکاتب و منیة الطالب رسوم الرسائل و نجوم الفضائل
- نویسنده: حسن بن عبد المؤمن خوینی
- به تصحیح و اهتمام: عدنان صادق ارزی
- ناشر: آنقره، انتشارات دانشکده الهیات دانشگاه آنقره و انجمن تاریخ ترک ۱۹۶۳، ۱۶ ص + ۴۶ ص.

سلجوقیان روم (۴۷۳ - ۷۰۷ هـ. / ۱۰۸۱ - ۱۳۰۷ م.) یکی از شاخه‌های سلجوقیان بودند که موفق شدند پس از فتح سرزمین آناتولی، دولتی قدرتمند و باشکوه پی‌ریزی کنند. امروزه شکوه و عظمت این امپراتوری در آثار باقی مانده از شهرهایی چون ازنیق،

سلجوقیان روم برای ادار
حکومت، دستگاه
دیوانسالاری عریض و
طویلی داشتند که یکی از
ویژگی های آن کاربرد زیار
فارسی بود. دیوانسالاری
سلجوقیان آناتولی،
ایرانی بود و زبان فارسی
هم برای نگارش منشآت
نامه های دیوانی و هم
تدوین اغلب کتب
تاریخی، ادبی و صوفیانه
آن عهد به کار می رفت

ذکر شده است. نسخه خطی این اثر به شماره ۵۴۰۶ در کتابخانه فاتح
استانبول موجود است.^۵

۲. قواعد الرسائل:

این اثر از نظر ماهیت ادبی و محتوای تاریخی از اهمیت زیادی
برخوردار است. به نوشته خوبی، وی کتاب را به صوابدید «طائفه از
دوستان» و «در غایت لطف و ایجاز» به نگارش درآورد و نام آن را
قواعد الرسائل و فرائد الفضائل نامید. او کتاب را به پسر یولوق
ارسلان، امیر محمود تقدیم کرد.

محتوای این کتاب کوچک، منشآت رسمی آن عهد نیست، بلکه
هدف اصلی آن آموختن نحوه نگارش مکتوبات رسمی به صاحب
منصبان و صاحبان اصناف مختلف و به کاربردن القاب و خطاب های
صحیح درباره آن هاست. خوبی به عنوان نمونه در توضیح هر یک از
مناصب و القاب چند سطری نیز ذکر کرده است. کتاب پیش از سال
۶۹۱ هـ. تألیف شده است. نسخه خطی این اثر در کتابخانه سلیمانیه،
مجموعه کتاب های اسعد افندی، شماره ۳۳۶۹؛ کتابخانه فاتح
شماره ۵۴۰۶، (ورق های 55a-71b) موجود است.^۶

در این کتاب فهرست اشخاص و صاحب منصبان دولتی
بر اساس سلسله مراتب صاحب منصبان تنظیم شده است: سلاطین،
ملوک، خاتون های سلاطین، وزرا، اتابکان، نواب سلطان، لشکرکش
ممالک، حاجب، امیر مجلس، امیر سلاح، امیر آخر، امیرالدوات،
امیرالصید، امیر علم، رسولان، ترجمان ها، خازن و..
پس از ذکر مناصب دربار، به مقام های وابسته به دیوان پرداخته

انقراض آن سلسله در دستگاه دیوانی امرای آنها کتب و رسالاتی در
باب نگارش انواع نامه های دیوانی، فن دبیری و آموختن نحوه
نگارش مکتوبات رسمی از خود بر جای گذاشته، حسن بن
عبدالمؤمن الخویی است که متأسفانه در ایران کمتر شناخته شده
است. آثار مهم او درباره منشآت به زبان فارسی، در کمال ایجاز و
اختصار و در عین پختگی و فصاحت ادبی است. از وی چهار کتاب (یا
صحیح تر، چهار رساله) در زمینه فنون دبیری و نحوه نگارش
مکتوبات و وثائق رسمی بر جای مانده است. دو مورد آن ها به صورت
نسخه خطی و دو مورد دیگر رساله ها پیش توسط عدنان صادق اوزی،
دانشمند ترک، تصحیح و به زیور طبع آراسته گردیده است. آدر ادامه
این نوشتار به معرفی مختصر این رسائل خواهیم پرداخت.

حسن خوبی در زمان انقراض دولت سلجوقیان روم، در دستگاه
حاکم قصدمونی^۷ (Kastamonu) و نواحی اطراف آن، مظفرالدین
یولوق ارسلان (فرزند امیر حسام الدین چوپان) و فرزند او محمود به
نگارش آثار خود اقدام نمود.

۱. نزهة الکتاب و تحفة الالباب:

این کتاب تقریباً نخستین اثر خوبی در خصوص فن کتابت و
دبیری است که آن را به نام «مظفرالدین یولوق ارسلان بن السعید
الشهید حسام الدین البیورک بن امیر چوپان»، «سپهدار دیار اوج»
نگاشته است. وی در مقدمه کتاب، مظفرالدین را «حامی الثغور
والاکناف» نامیده و در صفحه (۵۸a) قصیده ای در مدح او آورده
است. در خاتمه کتاب، شروع نگارش آن اوایل محرم سال ۶۸۴ هـ.

توجه به زبان فارسی و فرهنگ ایرانی در دربار ترکان سلجوقی روم به حدی بود که اغلب سلاطین این سلسله اسامی و القابی کاملاً ایرانی چون کیخسرو، کیکاوس و کیکاووس داشتند

شده است: مشرف، ناظر، طغرای، متولی (ناظر) اوقاف و امیرداد. خوبی ویژگی خطاب به مناصب مختلف در رسایل و کاربرد صحیح القاب برای هریک را نیز شرح داده است.

همچنین در کنار القاب و عناوین اسلامی، عناوین ترکی را نیز درج کرده است، عناوینی که از گوگ ترک، اوغورها و قراخانیان به سلجوقیان منتقل شد و از طریق آن‌ها در جهان اسلام گسترش یافت. عناوینی مانند سوباشی، کوتوال بیگ، قتلغ بلگا خاص، قتلغ بلگا اینانچ، الغ اینانچ و...

در بخش دیگر کتاب قواعد الرسائل القاب افرادی چون قاضی، قاضی عسکر، مدرسین، مشایخ، کاتبان نواب ایالات و غیره ذکر شده و در نهایت فرمان‌هایی به صورت نمونه با عبارات مختصر درباره برخی مناصب درج شده است.^۷

۳. غنیة الکاتب:

نسخه خطی این اثر به شماره ۵۷۰۶، ورق‌های 72a-98b موجود است. کتاب غنیة الکاتب و منیة الطالب به همراه کتاب دیگری از خوبی به نام رسوم الرسائل و نجوم الفضائل در سال ۱۹۶۳ میلادی توسط عدنان صادق ارزی از سوی انتشارات دانشگاه آنقره به زیور طبع آراسته شده است. متأسفانه کتاب از مقدمه‌ای کمتر از یک صفحه به زبان ترکی برخوردار است که تقریباً هیچ‌گونه اطلاعاتی راجع به کتاب و نویسنده در بر ندارد.

غنیة الکاتب کتابی است «در باب وضع مراسلات با سبب و غریب و طریقه عجیب در غایت اختصار» که خوبی آن را برای آشنایی فرزندان، نصرالله، با این فن انشا کرده است. (ص ۲)

کتاب در دو قسم تدوین شده است:

قسم اول: در مقدمات کتابت،

قسم دوم: در مکاتبات اخوان.

خوبی در قسم اول، به «معتبران خلق» که از نظر او در دو طایفه منحصراند: یکی ارکان دولت (سلاطین، ملوک، وزرا، امرا، اصحاب قلم) و دیگری اعیان دین (موالی، سادات و مشایخ، زهاد و ایمنه) پرداخته است. وی در این قسمت علاوه بر ذکر القاب مناصب فوق، نحوه خطاب به هر یک از آن ارکان را نیز ذکر کرده است. از جمله درباره خطاب سلاطین چنین آورده است:

«قوایم سریر سلطنت خدایگان جهان، کیخسرو زمان، سکندر روی زمین، کشورگشای دشمن شکن، ظل الله فی العالمین، سلطان سلاطین الشرق و الغرب ابد الآباد قوایم باد و ایام کامگاری بفر تأیید

فضل باری دایم، بالنبی وآله». (ص ۴).

این قسمت از کتاب برای تتبع درباره القاب و مناصب عصر سلجوقی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و تقریباً به مناصب دیوان‌های مختلفی چون دیوان استیفا، دیوان وزارت، دیوان عرض، دیوان طغرای و نیز برخی مقربان حضرت چون خازن، ندیم، رسولان (ایلچیان)، تراجمه و القاب آن‌ها اشاره شده است.

نویسنده طبقه دوم از طایفه اول را به «اصحاب دیوان شهر» اختصاص داده و درباره خطاب نایب، والی، مشرف، ناظر، قابض، امیراگدشان، محتسب، خواجهگان، اهل فتوة، عمال و محترفه (اهل حرف) و ذکر القاب آن‌ها در نامه‌ها بحث کرده است (صص ۱۱-۹).

مخاطبات طایفه دوم نیز به دو طبقه اختصاص یافته است. در طبقه دوم خطاب قضاة، قاضی لشکر، مفتیان و ارباب تدریس، خطباء، سادات، مشایخ و زهاد، مذکران، نواب قضاة، معیدان، متولیان و حفاظ ذکر شده است. طبقه دوم نیز به خطاب حکما و اطباء، اهل نجوم، شعراء، ادبا و ارباب انشا اختصاص دارد. (صص ۱۴-۱۳) خوبی در خاتمه غنیة الکاتب به مخاطبات اقارب چون خطاب پدر، فرزند، برادر، والده، دختر، خواهر، منکوحه، مغنیه، خدام و پرده‌دار اشاره کرده و کاربرد القاب و عناوین را در خطاب به هر یک توصیف نموده است. (صص ۱۶-۱۴) در پایان غنیة الکاتب سال اتمام تحریر او آخر ۷۰۹ در قلعه «ذالیفره» ذکر شده است. به احتمال قوی سال نگارش کتاب اندکی پیش از آن بوده است.^۸

۴. رسوم الرسائل و نجوم الفضائل:

این رساله، که تقریباً مفصل‌ترین رساله خوبی است، به همراه غنیة الکاتب به چاپ رسیده است. خوبی دلیل نگارش کتاب را چنین ذکر می‌کند:

«پیش از این مجموعه در فن رسایل ابداع کرده شد و بنا بر آنکه شامل ابیات نادر و جامع غرایب کلمات و افر بود و محیط بعضی از فصول اصول ابواب علم بیان، و فهم مبتدیان از ادراک دقیق آن قاصر می‌ماند، جماعتی از مجانب منعم و مخلصان مکرم استدعا کردند مختصری دیگر اختراع باید کرد که متکلم را از حفظ و استماع آن انتفاع کافی و فواید وافی حاصل آید.» (ص ۱)

رسوم الرسائل در چهار فصل مفصل ترتیب یافته است:

قسم اول: در مقدمات فن مراسلات،

قسم دوم: در مکاتبات اخوان،

قسم سوم: در تقریرات دیوانی به مناصب مختلف

قسم چهارم: در تقریرات شرعی و یک دو محضر و آزادنامه و عهدنامه.

در قسم اول توجه به ده موضوع در خطاب نامه‌ها مد نظر خوبی بوده است:

۱. ترتیب القاب ۲- دعوات پارسی ۳- دعوات تازی ۴- عرض خدمات ۵- شرح اشتیاق ۶- تمنا ملاقات ۷- عنوانات ۸- مقاطع ۹- تاریخ ۱۰- کلمات متفرق.

در این بخش القاب معتبران خلق (ارکان دولت و اعیان دین) و القاب اصحاب دیوان شهر به طور کامل درج گردیده است.

خوبی در اصل نهم، یعنی تعریف تاریخ چنین آورده است:

«تاریخ در مکتوبات دیوانی و سجلات شرعی و تقریر اعمال جهت تعیین وقت باشد، بدانکه اول ماه را «غره» [و] «مستهل» خوانند و به قول بعضی تا سه روز غره شاید نوشت و نیمه ماه را «منتصف» و آخر ماه را «سلخ» گویند و به طریق توسع عشر اول را «اوایل» و عشر ثانی را «اواسط» و عشر ثالث را «اواخر» نویسند...» (صص ۲۴ - ۲۳)

در آخرین فصل قسم دوم با عنوان «کلمات متفرق که مصطلح کتابت» به معانی اصطلاحاتی چون منشور، مثال، ملطفه، موامره، مواصفه، تذکره، قصه، محضر، تشبیب، مطلع و مقطع و فاتحت و خاتمت اشاره شده است که از نظر اصطلاحات دیوانی عصر سلجوقی از اهمیت زیادی برخوردار است. (صص ۲۵ - ۲۴)

قسم سوم کتاب درباره تقریرات دیوانی به مناصب مختلف چون تقریر زعامت، تقریر کوتوال، تقریر نیابت، تقریر ایالت، تقریر انشاء، تقریر اشراف، تقریر ناظری و غیره است.

قسم چهارم نیز به تقریرات مناصب شرعی چون قضا، تدریس، خطابت، طبیب، شیخی خانقاه و تولیت اختصاص دارد. (صص ۴۰ - ۳۴)

خوبی در پایان قسم چهارم چند عهدنامه و آزادنامه به عنوان نمونه درج کرده که برای بررسی نحوه نگارش نامه‌های دیوانی اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم از اهمیت زیادی برخوردارند. از جمله در بیان «صورت عهدنامه» ای آورده است:

«قال الله تعالی: «یا ایها الذین آمنوا اوفوا بالعقود»، بنا بر آنکه عقد ایمان و حفظ پیمان در میان اقران و اخوان سبب مزید اعتماد و واسطه تأکید اعتقاد است... من که فلان بن فلانم چندانکه آن خداوند بر جاده مودت و سنن محبت مستقیم باشد و مراسم معاهدت را محافظت کند در اخلاص و اتحاد و موالات و ووداد آن خداوند یکدل

و یک زبان باشم...» (ص ۴۴)

در کتاب به ندرت ابیات فارسی و عربی ذکر شده است. در پایان لازم به ذکر است با وجود این که عناوین و سرفصل‌های بسیاری از قسمت‌های رسائل خوبی مشابه یکدیگرند، اما نوع نگارش و مطالب آن‌ها نسبت به هم متفاوت است و در هر یک با مفاهیم کاملاً جدید و القاب و خطاب‌ها و تقریرات بدیع و روبرو می‌شویم.

پی نوشت‌ها:

* از استاد عالی قدر جناب آقای دکتر عطاء الله حسینی که برای نخستین بار کتاب غنیة الکتاب را به من معرفی نمودند تشکر می‌کنیم:

1. Turan, Osman, Turkiyeselcukiulari Hakkinda Resmi Vesikalar, Matin, tercume ve Arastirmalar, Ankara: Turk Tarih Kurumu Basimevi, 1958.

۲. میهنی، محمد بن عبدالخالق، دستور دبیری، به تصحیح و اهتمام عدنان صادق ارزی، آنقره، انتشارات دانشکده الهیات دانشگاه آنقره، ۱۹۶۲.

۳. هر دو کتاب در یک مجلد تصحیح و چاپ شده است:

- خوبی، حسن بن عبدالؤمن، غنیة الکتاب و منیة الطالب، رسوم الرسائل و نجوم الفضائل، به تصحیح و اهتمام عدنان صادق ارزی، آنقره، دانشکده الهیات دانشگاه آنقره، ۱۹۶۳.

۴. ایالتی در شمال آناتولی و نزدیک دریای سیاه، که توسط حسام‌الدین چوپان از دست رومی‌ها رها شده. علاءالدین کیقباد، سلطان سلجوقی روم (۶۱۶ - ۶۳۴ هـ.) هم حاکمیت این شهر را به او بخشید. بعدها حاکمیت این شهر برای پسرش مظفرالدین یولق ارسلان البیورک بازماند. مظفرالدین در سال ۶۹۱ هـ. مقتول شد. (آتش، احمد، آثار فارسی در آناتولی از قرن ششم تا هشتم هجری، ترجمه صائده اینال صاوی، ستاد بزرگ ارتشتران، بی‌تا، ص ۴۲).

5. Osman Turan, Turkiye Selcuklulari Hakkinda..., P. 172.

6. Ibid, 173.

7. Ibid, P. 174

8. Ibid, 178.

